

Jakubiak, Krzysztof

Słów kilka o systemie obronnym królestwa Urartu

Światowit 1 (42)/Fasc.A, 21-29

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Słów kilka o systemie obronnym królestwa Urartu (Pl. 8-10)

Państwo Urartu jest jednym z najciekawszych twórow politycznych, jakie pojawiły się na mapie politycznej Wschodu Starożytnego. Specyfiką tego państwa było to, że powstało ono na terenie bardzo, wydawałoby się, niegościnnym i trudnym do osadnictwa. Państwo to bowiem zajmowało w znacznej części rejon geograficzny znany obecnie pod nazwą Wyżyny Armeńskiej. Tak więc można powiedzieć, że granicami naturalnymi dla Urartu były Góry Pontyjskie na północy, od południa od Mezopotamii oddzielały Urartu pasma gór Taurusu. Zachodnią granicę tworzy Eufrat, a wschodnią zachodnie brzegi jeziora Urmia. Na północny wschód kraj ten zajmował tereny aż po jezioro Sewan. W skład państwa wchodziła również dolina rzeki Araks.

Na kształt i topografię wnętrza Wyżyny Armeńskiej mają niewątpliwie największy wpływ liczne pasma górskie oraz dość intensywne działalność wulkaniczna. Nawet najniższe tereny znajdują się wyżej od równin Mezopotamii i doliny Kury. Tak więc obszar ten to naturalna twierdza. Dodatkowo należy wspomnieć o klimacie, jaki panuje w tym rejonie. Ogólnie można przyjąć, że panuje tutaj klimat kontynentalny. W związku z tym zimy bywają długie, niejednokrotnie śnieg może spaść z końcem października i leżeć aż do końca maja. Średnia temperatura miesięcy zimowych wynosi -13°C , ale zdarzają się spadki temperatur dochodzące nawet do -40°C . Opady śniegu bywają tak dotkliwe, że potrafią odciąć wiele dolin na kilka miesięcy.

Lata dla odmiany są krótkie i bardzo gorące. Temperatura wówczas niejednokrotnie przekracza $+30^{\circ}\text{C}$. Stąd w rejonach, gdzie gleba nadaje się pod uprawy, potrzebna jest sztuczna irygacja. Opady roczne w tym rejonie można określić średnio pomiędzy 500 a 750 mm, choć obszary na południowy wschód od jeziora Van i na wschód od Malatya mają opad roczny powyżej tej wartości, a w wysokich partiach gór opady roczne przekraczają sumę 2000 mm.

Od obrazu surowego klimatu, jaki został nakreślony powyżej, odstaje dolina rzeki Araks, która płynie na południowy zachód od jeziora Sevan. Klimat tutaj jest łagodniejszy, z zimami, których średnie temperatury oscylują około $+6^{\circ}\text{C}$ i latami, których średnia temperatur nie przekracza $+20^{\circ}\text{C}$.

Hydrografia terenu bazuje przede wszystkim na wewnętrznych wododziałach. Głównymi zbiornikami wodnymi są bezodpływowe jeziora: Van, Urmia i Sevan. Pierwsze dwa są mocno zasolone i nie nadają się do wykorzystania jako zbiorniki wody pitnej. Wszystkie trzy jeziora zasilane są przez liczne strumienie górskie, które niosą, zwłaszcza wiosną, duże ilości wody. Reszta tego regionu to wododziały Zatoki Perskiej i Morza Kaspijskiego.

Do Zatoki Perskiej płyną wody rzek Karasu i Muratu, które wpadają do Eufratu powyżej Malatya, do Morza Kaspijskiego z kolei płynie rzeka Araks, której źródła biją w okolicach Erzurum.

O geografii Urartu należy jeszcze wspomnieć, że wielkość tego kraju ocenia się w przybliżeniu na 220 tysięcy kilometrów kwadratowych, a średnia wysokość terenu przekracza 1 000 m n.p.m. Wydaje się mało prawdopodobne, aby cały ten obszar był kontrolowany przez władzę centralną. Uwaga władców Urartu skierowana była głównie na rejony złóż minerałów, a przede wszystkim na strefy rolnicze, a takich terenów w obrębie państwa było znacznie mniej.

Uprawy koncentrują się na stokach. Pola podzielone są tak, że tworzą terasy, które zapobiegają erozji gruntów. Z racji tego, że sezon wegetacji jest krótki i suchy, na terenach tych uprawia się współcześnie głównie pszenicę ozimą. Obszar zasiewów obejmuje nawet do 90% ziemi wykorzystywanej rolniczo. Bardzo często, aby wspomóc wegetację, stosuje się sztuczną irygację, która zapobiega zbyt szybkiemu wysuszeniu upraw. Dlatego też uprawia się w pierwszej kolejności te obszary, do których stosunkowo łatwo można doprowadzić wodę.

Aby dokładnie zrozumieć, jak ważne były dla Urartu pewne rejony, należy przyrzeć się dokładnie ich potencjałowi gospodarczemu.

Rejon pomiędzy Erzurum i Karas.¹ Są tutaj urodzajne gleby, nie wymagające sztucznego nawadniania (górną dolina Araksu). W Erkek koło Erzurum znajdują się złoża miedzi, a w pobliżu Ispir w starożytności wydobywano srebro.

Dolina Araksu.² Klimat jest tutaj łagodny i znaleźć można dobre gleby. Dolina rzeki jest miejscami szeroka i dochodzi nawet do 50 km. Mniej urodzajne tereny

¹ P. E. ZIMANSKI, *Ecology and Empire: The Structure of The Urartian State* [SAOC 41], Chicago, Illinois 1985, p. 27-28.

² *Ibidem*, p. 22-24.

wykorzystują pasterze, szczególnie tereny w pobliżu Dogubayazit, leżącego na południowy zachód od Araratu. Gleba jest tu mocno zasolona, a dodatkowo do lipca w obniżeniach terenu potrafi stać woda ze stopniałego śniegu.

Rejon jeziora Sevan.³ Położone około 1900 m n.p.m. jezioro jest jedynym, słodkowodnym, dużym zbiornikiem wodnym na tym obszarze. Region ten z racji wysokości, na której jest położony jest chłodniejszy i wilgotniejszy od doliny Araksu.

Dolina Karasu.⁴ Rzeka ta wypływa ze źródeł znajdujących się na północ od Erzurum. W okolicy tego miasta dolina jest na tyle szeroka i żyzna, że uprawia się tam zboże oraz zakłada się sady. Jednak na zachód od miasta dolina zwęża się i nie nadaje się dla rolnictwa.

W samej dolinie nie występują żadne surowce mineralne, jednak na północ od linii Erzurum Erzincan, w okolicy Bayburt spotykane są złoża srebra i miedzi. Na północ od doliny Karasu odnaleźć można jeszcze złoża srebra i miedzi w okolicach miejscowości Gümüşhane.

O tym, jak ważny był to region dla władców Urartu, niech świadczy fakt, że już król Menua wyprawia się do kraju Diauehi (taką bowiem wówczas nazwę nosił ten region), gdzie zmusza tamtejszego władcę Uruparsi do złożenia trybutu w srebrze i złocie.⁵ Także Argishti I wyprawiał się w te okolice, aby wziąć trybut w wysokości 37 min (18 kg) srebra i 41 min (20,5 kg) złota i 10 000 min miedzi (5 ton).⁶ Po tym czasie kraj ten został włączony do Urartu, o czym świadczy obecność tutaj urzędników królewskich.⁷

Dolina Muratu.⁸ Murat wypływa z okolic miasta Agri i wpada do Eufratu poniżej Malatya. Pokonuje on drogę około 500 km przeciskając się między licznymi pasmami górskimi. Region ten jest bardzo ubogi rolniczo ze względu na to, że na tym obszarze liczba dni, kiedy to temperatury spadają poniżej zera, dochodzi nawet do 200 w roku.

Sytuacja poprawia się w okolicach Patnos, gdzie spotyka się tereny nadające się pod uprawy. Uprawia się tam jęczmień i pszenicę, a pola nawadnia się wodą czerpaną z licznych górskich potoków. Kolejnym obszarem wchodzącym w skład doliny Muratu są okolice miasta Elazığ. Na północ od miasta znajduje się obecnie duże sztuczne jezioro utworzone po wybudowaniu tamy w miejscowości Keban. W okolicach tej ostatniej miejscowości znajdują się pokłady srebra, eksploatowane od starożytności. Srebro znajdowane było także na południowy zachód od Malatya. Obszary te prawdopodobnie nigdy nie wchodziły na stałe w skład państwa Urartu. Z tekstów

wiemy jednak, że królowie Urartu wyprawiali się w te okolice. Przykładem tego jest wyprawa Szarduri II, który od władcy Hilarudy z Malitene bierze trybut w srebrze i złocie. Jeszcze jednym dowodem na to, że rejon górnego Eufratu był krainą zamożną, gdzie znajdowały się prawdopodobnie kopalnie srebra i złota, niech będzie fakt, że król Kaštaspi władca kraju Kummuhi składa królowi Szarduriemu II trybut w wysokości 800 min (400 kg) srebra i 40 min (20 kg) złota.⁹

Nie tylko srebro występowało na tym obszarze, choć było ono na pewno bardzo cennym materiałem. Obok niego w dolinie Muratu występują złoża miedzi. Występują one jednak znacznie rzadziej od pokładów srebra. Ślady wydobywania tego surowca odnajdujemy w okolicach Kigi oraz na północ od dzisiejszego miasta Tunceli, a także na południe i wschód od Malatya.

Rudy żelaza natomiast wydobywane były i przetwarzane na południe od Tunceli i w okolicach Kebanu oraz w pobliżu Kigi. Stosunkowo duże złoża tego surowca znajdowały się również na południowy zachód od Malatya.

Rejon jeziora Van.¹⁰ Obszar położony na wysokości 1620 m n.p.m. Bardzo silnego nawadniania potrzebują tereny położone na północ i wschód od brzegów jeziora. Część południowa i zachodnia jest skalista i niegościnna, natomiast w części zachodniej i północno zachodniej sytuacja jest na tyle dobra, że znajdują się tutaj skrawki ziemi uprawnej.

Najlepiej zagospodarowaną częścią tego terenu są okolice miasta Van. Spływają tam do jeziora liczne strumienie, które dostarczają słodkiej wody (samo jezioro jest bezużyteczne z punktu widzenia gospodarki z racji zasolenia). Żniwa odbywają się tutaj w lipcu, w wyższych rejonach rozpoczynają się później.

W okolicach jeziora, zwłaszcza na południe i zachód od jego brzegów, koncentrują się złoża surowców mineralnych, które były wykorzystywane w okresie urartejskim. Występują tu nieliczne pokłady srebra. Ślady kopalń tego surowca znajdują się w okolicy wioski Küçüküsu, na południowy wschód od Tatvan, oraz na północny wschód od miasteczka Siirt, oddalonego około 70 km na południowy zachód od Tatvan.

Złoża miedzi odnajdujemy pomiędzy rzeką Botan Çay, płynącą na południowy wschód od Siirt, a brzegami jeziora Van. Odnaleźć można na tym obszarze ślady wydobycia i wytopu tego surowca.

Najwięcej jednak odnaleźć można śladów wydobycia i przeróbki rudy żelaza. Wydobycie tego surowca koncentrowało się głównie w okolicach dzisiejszego mia-

³ *Ibidem*, p. 24-25.

⁴ *Ibidem*, p. 27-28.

⁵ F. W. KÖNIG, *Handbuch der chaldäischen Inschriften.*, in: AfO, Beiheft 8. 2 vol. Graz 1955-57, nr 82 IV. G. A. MELIKISVILI, *Urartskie klinoobraznye nadpisi*, Moskwa, 1960, nr 36 linia 16.

⁶ MELIKISVILI, *Ibidem*, nr 128 B1 linia 20.

⁷ MELIKISVILI, *Ibidem*, nr 424-425.

⁸ ZIMANSKI, *op.cit.*, p. 25-27.

⁹ KÖNIG, *op.cit.*, nr 103 A9V. MELIKISVILI, *op.cit.*, nr 155E.

¹⁰ ZIMANSKI, *op.cit.*, p. 17-18.

sta Bitlis położonego około 20 km na południowy zachód od Tatvan. Główne złoża znajdować musiały się w paśmie wznieść znanych obecnie jako góry Musgineyi. Pasma to bierze swoją nazwę od miasta Mus położonego na południe od nich.

Występowanie rudy żelaza nie ogranicza się jednak tylko do tego obszaru. Na południe od Bitlis odnaleźć można także ślady wydobywania rudy żelaza. Tak jak na południe tak i na wschód od Bitlis można odszukać pozostałości po kopalniach i warsztatach wytapiających żelazo. Resztki ich położone są głównie w paśmie górskim Ihtiyarsahap, biegnącym równoległe do brzegów jeziora Van.

Ważniejsze drogi wiodą: do Muradiye, w pobliżu jeziora Erçek do Khoy, a wzdłuż brzegów w rejon Bitlis i do doliny Muratu. Z miasta Van prowadzi także droga do Mezopotamii, która przebiega przez Baskale i dociera w okolice Górnego Zabru, aby tam skierować się w kierunku doliny Mezopotamii.

Rejon pomiędzy jeziorami Van i Urmia. Obszar ten to rejon górzisty, bardzo trudny do pokonania. Komunikacja odbywać się może tylko nielicznymi przełęczami. Brak tam jakichkolwiek śladów nawadniania, a ziemie, które nadawałyby się pod uprawę, są bardzo nieliczne. Współcześnie to tylko dolina Hasap. Brak jednak dowodów rolniczego wykorzystywania jej w czasach urartejskich.

Zasoby naturalne tego regionu koncentrują się głównie na południowy wschód od brzegów jeziora Van, gdzie nad strumieniem Çatak znajdują się kopalnie srebra oraz liczne ślady wydobywania i przerobu rudy żelaza. Drugim regionem, gdzie występuje srebro i ruda żelaza, są okolice miasta Hakkari. Na południe od miasta odnaleźć można kopalnie zarówno srebra jak i rudy żelaza.

To właśnie w tym regionie położonym na południowy zachód od brzegów jeziora Van lokalizuje się prowincję Şupria, skąd w formie trybutu Asurnasirpal II wywiół między innymi srebro, złoto, miedź, ołów i żelazo.¹¹

Na wschód od Şuprii, znajdowała się prowincja Hubuškia, która także musiała zapłacić trybut władcy asyryjskiemu. Asurnasirpal zabrał stamtąd poza innymi dobrami: 100 talentów (300 kg) miedzi, 300 talentów (900 kg) żelaza, 100 naczyń z brązu, oraz duże ilości surowej miedzi.¹²

Rejon jeziora Urmia.¹³ Jezioro położone jest na wysokości 1274 metrów nad poziomem morza, tak więc cały rejon znajduje się niżej od okolic jeziora Van. Podobnie jak okolice i samo jezioro Van, obszar ten jest nawadniany przez liczne strumienie spływające z gór. Jako że jezioro to jest słone, wody ze strumieni muszą zaspokoić

te zapotrzebowanie na słodką wodę. Zimy w tym rejonie są chłodne z silnymi opadami śniegu, tak więc strumienie w czasie wiosny niosą dodatkowe wody pochodzące z topniejącego śniegu. Na obszarze tym uprawia się obecnie głównie zboża jare.

Po zapoznaniu się z głównymi terenami wchodzącymi w skład państwa urartejskiego należy zastanowić się nad tym, co jest główną treścią tej pracy, a mianowicie jak można było rozwiązać kwestie obrony tak dużego organizmu państwowego położonego dodatkowo w tak specyficznym terenie. W tych rozważaniach bardzo pomoże nam wyżej przedstawiony opis geografii, gdyż nie można rozpatrywać żadnych systemów obronnych bez umieszczenia ich w rzeczywistości geograficznej.

Jeżeli więc istniał jakikolwiek organizm, musiał on składać się z licznych fortyfikacji: małych, średnich i dużych znajdujących się na jakimś terenie i musiał tworzyć zorganizowany i przemyślany system obronny. Czy było tak rzeczywiście w przypadku Urartu?

Jeżeli mówi się o systemach obronnych, od razu pojawia się wizja obrony polegającej na ochronie jakiejś wyznaczonej linii, czy to wytyczonej sztucznie, czy też wymuszonej przez warunki naturalne.

Aby system obrony działał, fortyfikacje powinny być tak położone, aby dystans pomiędzy umocnionymi punktami nie przekraczał około 20 km. Taka odległość pomiędzy poszczególnymi posterunkami pozwalała na sprawną i szybką komunikację w trudnych górskich warunkach Wyżyny Armeńskiej. Ponadto w chwili zagrożenia jednego z punktów w systemie obronnym można się było spodziewać posiłków w bardzo krótkim czasie. Oczywiście głównymi punktami w takim systemie powinny być duże twierdze lub też ufortyfikowane miasta, w których z pewnością stacjonowały oddziały wojskowe¹⁴. Pomiędzy tymi dużymi umocnionymi punktami powinny znajdować się mniejsze forty, o ile odległość pomiędzy dużymi ośrodkami jest znacząco większa od 20 km. Tak więc, aby rozpocząć rozpatrywanie, czy powyżej opisany system działał w ramach państwa Urartu, należy brać pod uwagę czynniki geograficzne oraz układ fortyfikacji.

Przed przystąpieniem jednak do przedstawienia systemu obrony, jaki był wypracowany przez Urartejczyków, należy przedstawić pewne kryteria, dzięki którym można podzielić wszystkie stanowiska na grupy. Pierwszą istotną cechą jest wiek stanowiska. Podział ten oparty jest na podstawie materiału ceramicznego znajdowanego pod

¹¹ D. D. LUCKENBILL, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol. 1, Chicago: 1926 nr 502.

¹² *Ibidem*, nr 466.

¹³ ZIMANSKI, *op. cit.*, p. 20-22.

¹⁴ W warunkach urartejskich możemy mówić o dużych stanowiskach w przypadku kiedy przekraczają one powierzchnię 6 hektarów. Trzeba zauważyć, że przypadku Mezopotamii od

takiej powierzchni zaczynamy mówić o mieście, a nie o osadzie typu wiejskiego. W niniejszym artykule wielkościami przyjętymi dla poszczególnych fortyfikacji są: duże o powierzchni powyżej 6 ha, średnie, których powierzchnia jest większa od 1,5 ha i jednocześnie mniejsza od 6 ha, i małe, których powierzchnie jest mniejsza od 1,5 ha.

czas prowadzonych na tym terenie badań powierzchniowych oraz na obserwacji cech charakterystycznych dla rozwoju architektury obronnej Urartu. Najlepszy podział zaproponowany został przez Kleissa na podstawie prac, które prowadził na terenie Iranu.¹⁵ Jego podział z pewnymi zastrzeżeniami został uwzględniony w tym artykule. Dodatkowym, bardzo użytecznym narzędziem pozwalającym precyzyjnie datować poszczególne stanowiska są inskrypcje królewskie, które jednak znajdowane są niezwykle rzadko. Jednakże, gdzie było to możliwe, pozwoliły one na dokładniejsze datowanie.

Aby zrozumieć zaproponowany poniżej podział, wyjaśnić należy, na czym polegały i czym charakteryzowały się w architekturze obronnej dwa okresy wyróżnione w niniejszej pracy.

Otóż w pierwszym okresie mury obronne były proste bez przypór wystających przed lico muru. Do wznoszenia dolnych partii murów obronnych używano dużych bloków nieobrobionego kamienia lub też naturalnych głazów. Konstrukcja murów polegała na tym, co jest typowe dla całej architektury obronnej Urartu, że duże bloki tworzyły lica zewnętrzne i wewnętrzne muru, a środek wypełniany był mniejszymi blokami lub wręcz gruzem pochodzącym z obróbki kamienia. Na tak przygotowanej dolnej partii muru obronnego wznoszono następnie mur obronny z cegły suszonej. Okres, kiedy w murach obronnych nie występują przypory, jest bardzo krótki. Następnie pojawiają się masywne wieże wystające przed lico murów, pomiędzy którymi umieszczano od dwóch do trzech przypór. Takie oto fortyfikacje stanowiły zasadniczy typ umocnień charakterystyczny dla okresu pierwszego.

W okresie drugim obserwujemy zanik masywnych wież wystających przed mur, a miejsce ich zajmują przypory, umieszczane wzdłuż całego narysu murów obronnych. Ponadto w okresie tym zauważyć można znaczny postęp w obróbce surowca kamiennego używanego do wznoszenia dolnych partii murów obronnych. Kamienne bloki są wprawdzie mniejsze od używanych wcześniej, jednak każdy z nich jest dobrze obrobiony i dopasowany jeden do drugiego. Najlepszym przykładem takiej obróbki bloków kamiennych odnajdujemy na stanowisku Çavustepe położonym przy drodze łączącej Van z Baskale.¹⁶

Cóż jednak znaczy podział na okres pierwszy (I) i drugi (II) bez podania odnośników chronologicznych?

Wyjaśnijmy, że okres pierwszy, czyli starszy obejmuje czas od początku istnienia państwa Urartu, czyli około 860 p.n.e., aż po wstąpienie na tron Szarduri II (760-730 p.n.e.). Od koronacji tego właśnie władcy zauważyć można pojawienie się obrabianych bloków kamiennych jako materiału do budowy umocnień. Wraz z czasami Szarduri II wchodzimy zatem w okres drugi, czyli młodszy w odniesieniu do architektury obronnej. Okres ten trwać będzie aż do upadku państwa.

Rozpatrywanie systemu obrony należałoby zacząć od okolic stolic państwa, gdyż pełniły one bardzo ważną rolę w życiu politycznym i gospodarczym Urartu. I tak, pierwsza stolica Arzaškun, położona zapewne gdzieś nad północnymi brzegami jeziora Van, musiała zostać opuszczona po najeździe Salmanasara III, który to w roku 856 p.n.e. zaatakował Urartu. Tak więc stolica została przeniesiona do Tušpy, czyli do dzisiejszego Van Kale, w pobliżu Van. Po raz trzeci stolica została przeniesiona do nowej rezydencji królewskiej na Toprak Kale, starożytne Rusahinile, przez króla Rusę II (ok. 685 – 645 p.n.e.).

Wracając jednak do drugiej stolicy Urartu, czyli Tušpy należy zwrócić uwagę, że do połowy VIII wieku p.n.e. w okolicach stolicy znajdujemy trzy małe forty: Kalecik¹⁷ z czasów króla Išpuini, Anza¹⁸ (dolny fort), który prawdopodobnie powstał w podobnym czasie oraz Gümüstepe¹⁹, leżące w okolicach Çaldirian.²⁰ Do tych małych posterunków dodać należy jeszcze osadę otwartą, znajdującą się na wzniesieniu Dilkaya, położonym na wschód od dzisiejszego Gevas.²¹ W odległości do 20 km od Tušpy znajdujemy jeszcze dwa duże stanowiska będące pozostałościami miast. Są nimi Zivistan²², którego powstanie datowane jest na koniec IX wieku p.n.e., oraz Anza²³ (górne)²³, którego założenie wiąże się z królem Išpuini.

Anza jest drugim dużym ośrodkiem położonym na wschód od jeziora i oddalonym od stolicy na północ mniej niż 20 km. W takim samym promieniu otaczającym Anza znajdują się: dolny fort Anza, Van Kale, czyli Tušpa, oraz wspomniany już powyżej Kalecik. W otoczeniu trzeciego z dużych stanowisk położonych w rejonie dzisiejszego miasta Van, czyli w pobliżu Zivistan znajdują się: Tušpa, oraz osady Dilkaya i Hayoths Zor, leżąca na wschód od Gevas.²⁴

Na północ od jeziora Van znajdujemy także trzy duże stanowiska, które pełniły rolę miast położonych w żyznej części kraju. Te duże ośrodki powstały tutaj nie

¹⁵ W. KLEISS, *Urartäische Architektur*, in: *Urartu: ein Wiederentdecker Rivale Assyriens*, München 1976, p. 28-44.

¹⁶ A. ERZEN, *Çavustepe I*, Ankara 1978.

¹⁷ C. A. BURNEY, *Urartian Fortresses and Towns in the Van Region*, *AnatSt* 7, 1957, p. 45.

¹⁸ *Ibidem*, 40, 45. C. A. BURNEY, G. R. J. LAWSON, *Measured Plans of Urartian Fortresses*, *AnatSt* 10, 1960, p. 181-182.

¹⁹ BURNEY, *op.cit.*, p. 43.

²⁰ *Ibidem*, p., 40, 48 – 49. BURNEY, LAWSON, *op.cit.*, p. 182 – 183.

²¹ W. KLEISS, H. HAUPTMANN, *Topographische Karte von Urartu*, AMI Ergänzungsband 3, 1976, p. 19.

²² BURNEY, *op.cit.*, p. 40, 43. BURNEY, LAWSON, *op.cit.*, p. 177-178.

²³ *Ibidem*

²⁴ KLEISS, HAUPTMANN, *op.cit.*, p. 17.

tylko ze względu na potrzebę utrzymywania w tym rejonie rozwiniętej administracji państwowej, lecz również, a może przede wszystkim, z tego powodu, że region ten mógł zabezpieczyć swobodną egzystencję stosunkowo dużej populacji ludzkiej. Świadczy o tym choćby, podobnie jak w okolicach Tušpy, mniejsza niż dwudziesto kilometrów odległość pomiędzy dużymi, jak na warunki Urartu oczywiście, stanowiskami, jakimi były Kefkalesi²⁵ i Kefirkalesi.²⁶

Pierwsze z nich Kefkalesi, w którego okolicy obok Kefirkalesi odnajdujemy Adilcevaz, którego początki związane są z królem Menuą, oraz trzy małe forty: Arinçkus, leżący na wschód od Adilcevaz, Küçük Ören, znajdujący się z kolei na zachód od Adilcevaz²⁷ oraz Karahasan położone około 10 km od Malazgirt.²⁸

Drugie, czyli Kefirkalesi, wydaje się być twierdzą o charakterze refugialnym. Przemawia za tym fakt, iż nie znalezione zostały wewnątrz umocnień żadne ślady zabudowy, na którą i tak byłoby niezwykle mało miejsca, gdyż znaczną powierzchnię zajmują skały, wokół których wybudowany został mur obwodowy.

Trzecim dużym stanowiskiem jest Aznavur, znajdujące się w okolicy Patnos. Wzniesione w tym miejscu fortyfikacje możemy datować na czasy króla Išpuini, którego inskrypcje zostały odnalezione w tym miejscu. W pasie 20 km otaczającym Kanciki obok Aznavur znajduje się jeszcze Dedeli Köy, które oddalone jest około 20 km na południowy wschód od Patnos, a znajdują się w tym miejscu ruiny fortu. W pobliżu znaleziono nekropolę, która może być wiązana ze znajdującymi się nieopodal fortyfikacjami.²⁹

Stanowiskiem średniej wielkości pochodzącym z pierwszej połowy VIII w. p.n.e. jest Adilcevaz, położone niedaleko północnych brzegów jeziora Van. Jego początki sięgają rządów króla Menuy, którego inskrypcja została tutaj odkryta. Ponieważ król ten wstąpił na tron około 810 roku p.n.e., można przyjąć, że fortyfikacje powstać mogły na przełomie IX i VIII wieku p.n.e. W okolicy tego stanowiska znajdują się jeszcze: Kefkalesi, Kefirkalesi oraz Küçük Ören, a także mały fort Arinçkus leżący na wschód od Adilcevaz nad brzegiem jeziora Van.³⁰ Ostatnim stanowiskiem położonym nieco ponad 20 km na południowy zachód od Adilcevaz jest otwarta osada, czyli prawdopodobnie wieś, Alhat, także leżąca niedaleko brzegów jeziora.³¹

Na północny wschód od jeziora znajduje się kolejna forteca średniej wielkości: Deli Çay. Jej położenie jest o tyle ważne, że właśnie tutaj krzyżowały się szlaki komunikacyjne biegnące z Tušpy na północ od jeziora Van, a także te drogi, które biegły dalej przez przełęcz Tahir, ku zachodnim granicom państwa i na północny wschód ku dolinie Araksu. O tym, że był to region ważny strategicznie, świadczy ilość małych fortów umieszczonych właśnie w tej okolicy. Są nimi Besikümbert³², położony nieopodal północno-wschodnich brzegów jeziora, Keçikiran Kalesi³³, oddalone kilka kilometrów na północ od Besikümbert, oraz Hadavan³⁴, położone na południowy zachód od Deli Çay, obok którego znajdują się pozostałości małej otwartej nieufortyfikowanej osady lub wioski.

W dolinie rzeki Murat z kolei natrafiamy na Kayalidere, średniej wielkości fortecę, u stóp której znajdowało się obwiedzione słabym murem dolne miasto.³⁵ Całość założenia pochodzi tak jak powyższe przykłady z pierwszej połowy VIII w. p.n.e. Obecnie z okolic tego miasta znamy tylko jedno stanowisko, które zwie się Hirsiz Kale.³⁶ Hirsiz Kale jest małym fortem położonym około 20 km na północny zachód od Kayalidere i na zachód od miasta Varto. Być może Kayalidere było jakimś lokalnym ośrodkiem władzy lub też centrum religijnym (znajdowała się bowiem tutaj świątynia boga Haldiego), lecz obecny stan badań nie pozwala na dokładniejsze poznanie sieci osadniczej okolic tego stanowiska.

Na południowy zachód od Kayalidere nad brzegami Perisu znajdują się najdalej na zachód wysunięte ruiny fortyfikacji strzegącej pogranicza Urartu. Mowa tutaj o bardzo zniszczonych ruinach znajdujących się w Bagin³⁷. Na podstawie zachowanych resztek umocnień nie można nic bliższego powiedzieć o ich powstaniu, lecz wydaje się bardzo prawdopodobne, że wzniesiona być mogła na przełomie IX i VIII w. p.n.e., gdyż za czasów króla Menuy tereny te zostały włączone w skład Urartu. W pobliżu Bagin znajdowały się dwa umocnione forty lub posterunki. Pierwszy z nich znajdował się na wzgórzu nieopodal Mazgirt, oddalonym około 20 km na północny zachód od Bagin, drugi to Palu nad Muratem³⁸, tak samo oddalony o około 20 km, lecz tym razem na południowy wschód od Bagin. W promieniu 20 kilometrów od Bagin znajdują się jeszcze dwa stanowiska, które są prawdopodobnie pozostałościami wiosek.

²⁵ BURNEY, *op.cit.*, p. 38-39, p. 50-51. BURNEY, LAWSON, *op.cit.*, p. 188.

²⁶ BURNEY, *op.cit.*, p. 39, 51.

²⁷ *Ibidem*, p. 43, nr 235, 236.

²⁸ KLEISS, HAUPTMANN, *op.cit.*, p. 15.

²⁹ *Ibidem*, p. 22. M. MELINK, *Archaeology in Asia Minor*, AJA 79, p. 175, 208-209.

³⁰ BURNEY, *op.cit.*, p. 43.

³¹ *Ibidem*, p. 39.

³² *Ibidem*, p. 43.

³³ *Ibidem*, p. 39, 49.

³⁴ KLEISS, HAUPTMANN, *op.cit.*, p. 20.

³⁵ C. A. BURNEY, *A First Season of the Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere*, AnatSt 16, 1966, p. 55 – 111.

³⁶ C. A. BURNEY, D. M. LANG, *Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus*, London 1971, p. 131, pl. 4.

³⁷ BURNEY, AnatSt 7, 1957, *op.cit.*, p. 41, 52 fig. 115.

³⁸ *Ibidem*, p. 53. BURNEY, LAWSON, *op.cit.*, p. 60.

Są to: Peri³⁹ (na południowy zachód od Bagin), niewielki tell, lub raczej tepe nad brzegami rzeki Perisu oraz Konaktepe, które jest oddalone o kilka kilometrów na północ od Palu.⁴⁰

Na północny zachód z kolei najdalej wysuniętym stanowiskiem jest Altintepe⁴¹. Stanowisko to zostało prawdopodobnie założone podobnie jak Bagin w czasach Menuy i obok funkcji ochrony pogranicza spełniało także bardzo ważną rolę ochrony szlaku handlowego wiodącego na zachód w kierunku wybrzeża morza egejskiego oraz szlaku wiodącego ku Morzu Czarnemu. Na wschód od Altintepe znajduje się jeszcze jedno średniej wielkości ufortyfikowane stanowisko pochodzące z pierwszej połowy VIII w. p.n.e., jest nim Hasankale, leżące na wschód od Erzurum.⁴² W murach tegoż fortu stacjonowało prawdopodobnie wojsko urartejskie strzegące bezpieczeństwa szlaku komunikacyjnego oraz znajdujących się nieopodal złóż miedzi i srebra.

W dolinie Araksu około 200 km na wschód od Hasankale znajduje się jedno z największych znanych nam stanowisk urartejskich. Jest nim Armavir założone przez Argiști I, dzięki czemu można powstanie znajdujących się tutaj fortyfikacji datować pomiędzy 875 a 760 rokiem p.n.e. Istniejące tu niegdyś miasto musiało być otoczone całą serią osad typu wiejskiego, lecz nie jesteśmy w stanie ich zlokalizować w terenie. Znane nam są jednak otaczające Armavir w promieniu 20 km małe stanowiska o charakterze obronnym, które pełnić mogły wszelakie funkcje policyjne oraz pełnić mogły także rolę małych fortów obronnych. Takimi posterunkami były: fort w Çölegert⁴³, założony przez króla Menue, leżący u północnych podnóży Araratu, oraz fort w Kazana znany także w literaturze pod nazwą Metsamor⁴⁴, który znajduje się na północny wschód od Armavir. Obok fortu w Kazana, znalezione zostały ślady osady otwartej wraz z nekropolą położoną poza zasięgiem osadnictwa.

Na południe w odległości około 60 km od Armavir położone jest Artašat, założone przez Argiști I. W promieniu 20 km od tego dużego założenia fortecznego odnaleźć można fort w Dsrohovit.⁴⁵

Jeszcze jedną dużą fortecą ulokowaną w dolinie Araksu jest Werachram.⁴⁶ Na podstawie znalezionej ceramiki można powiedzieć, że umocnienia w Werachram powstać mogły w pierwszej połowie VIII w. p.n.e., potwierdzają to brązowe zabytki znalezione po drugiej stronie rzeki⁴⁷. W okolicach Werachram znajdują się tylko dwa forty. Pierwszy z nich to Qal'eh Siah⁴⁸ datowany na pierwszą połowę VIII w. p.n.e., drugi to Qal'eh Sarandj⁴⁹, leżące pomiędzy Artašat, a Werachram. Podobnie jak wyżej wymienione stanowisko, i to także datowane jest na pierwszą połowę VIII w. p.n.e., lecz w odróżnieniu do niego nie było osadą stałą, lecz pełniło rolę fortu refugialnego. Z pierwszej połowy VIII wieku p.n.e. umocnionymi stanowiskami są: Arin-Berd⁵⁰, Kale Oglu⁵¹, Kiz Kalesi⁵² oraz jeszcze jedno, tym razem duże stanowisko Livar.⁵³

W pobliżu tych stanowisk znajduje się po kilka mniejszych fortów, i tak w okolicach Arin-Berd leżą dwa forty: Ošakan⁵⁴ leżący na północny zachód od Arin-Berd i Phokhravan⁵⁵ znajdujący się na północ od Erewania. W pobliżu Kale Oglu znalezione zostały tylko osady wiejskie, natomiast w okolicach Kiz Kalesi znajdował się fort w Uzup Tepe datowany na VIII i VII w. p.n.e.⁵⁶ W pobliżu Livar znajdował się także jeden posterunek z VIII w. p.n.e., którego ruiny znajdują się w Ceraqayah Amir.⁵⁷

Poza doliną Araksu wymienić należy jeszcze trzy średniej wielkości ufortyfikowane stanowiska pochodzące z pierwszej połowy VIII w. p.n.e. Są to: Kale Haidari⁵⁸ w pobliżu granicy Iranu i Turcji, Pir Çavus⁵⁹ niedaleko zachodnich brzegów jeziora Urmia oraz Sequindel leżące na północny zachód od Tabriz.⁶⁰ Także w okolicach tych fortyfikacji powstawały mniejsze umocnione posterunki. W publi-

³⁹ KLEISS, HAUPTMANN, *op.cit.*, p. 16.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 23.

⁴¹ T. ÖZGÜÇ, *Excavations at Altintepe*, *Bulleten* 25, 1961, p. 269-290. T. ÖZGÜÇ, *Altintepe II: Tombs, Storehouses and Ivories*, *Türk Tarih Kurumu Basimevi* 27, 1969.

⁴² KLEISS, HAUPTMANN, *op.cit.*, p. 15.

⁴³ C. F. LEHMANN-HAUPT, *Armenien Einst und Jetzt*, vol. I, 1910, p. 169-171.

⁴⁴ E. CHANZADIAN, K. MKRTŠIAN E. V. PARSAMIAN, *Metsamor*, Erevan 1973.

⁴⁵ KLEISS, HAUPTMANN, *op.cit.*, p. 27.

⁴⁶ W. KLEISS, *Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1970*, AMI 4, (n.s.) 1971, p. 60-61. *Idem*, *Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch Azerbeidjan im Jahre 1973*, AMI 7, (n.s.) 1974, p. 82-93.

⁴⁷ W. PIOTROVSKIJ, *Urartu – The Kingdom of Van and its Art*, London 1967, p. 82-85.

⁴⁸ *Idem*, *Planaufnahmen urartäischer Burgen in Iranisch-Azerbeidjan im Jahre 1972*, AMI 6, (n.s.) 1973, p. 83-86.

⁴⁹ *Idem*, *Planaufnahmen urartäischer Burgen und urartäische Neu-*

funde in Iranisch-Azerbeidjan im Jahre 1974, AMI 8, (n.s.) 1975, p. 54-58.

⁵⁰ K. A. OGANESJAN, *Arinberd I, Architektura Ereuni*, Erevan 1961.

⁵¹ *Idem*, *Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1971*, AMI 5, (n.s.) 1972, p. 60 – 63.

⁵² *Idem*, *Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1969*, AMI 3 (n.s.), 1970, p. 113. W. KLEISS, *Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbeidjan im Jahre 1973*, AMI 7, (n.s.) 1974, p. 80-82.

⁵³ *Idem*, AMI 4, (n.s.) 1971, *op.cit.*, p. 56-58.

⁵⁴ KLEISS, HAUPTMANN, *op.cit.*, p. 27

⁵⁵ *Ibidem*, 27.

⁵⁶ KLEISS, *Urartäische Architektur*, *op.cit.*, p. 31

⁵⁷ KLEISS, AMI 8 (n.s.), 1975, *op.cit.*, p. 58-62.

⁵⁸ W. KLEISS, *Urartäische Plätze im Iran (Stand der Forschung Herbst 1975)*, AMI 9, (n.s.) 1976, p. 20-24.

⁵⁹ *Idem*, *Urartäische Plätze in Iranisch-Azerbeidjan*, *Ist Mitt* 18, 1968, p. 33-35.

⁶⁰ *Idem*, AMI 5 (n.s.), 1972, *op.cit.*, p. 145-146.

zu Kale Haidari były to: Sangar⁶¹, Sint I i Sint II.⁶² W okolicach Pir Çavus takimi fortami były cztery ufortyfikowane małe stanowiska z pierwszej połowy VIII wieku p.n.e. Są to: Haftavan Tepe⁶³, bezimienny fort 4 km na północny zachód od Tazesahr⁶⁴, Zingir Kale⁶⁵ i Tepe Ahudereh na przełęczy pomiędzy Szapur i Guscii.⁶⁶ W okolicach ostatniego z wymienionych większych stanowisk, czyli Sequindel, wzniesiony został tylko jeden fort znany jako Kale Bordjy⁶⁷.

Tak właśnie przedstawia się sytuacja w strategicznych dla państwa Urartu regionach. Oczywiście sytuacja ta trwała aż do czasów wstąpienia na tron Szarduri II, od którego rozpoczyna się nowy okres w dziejach fortyfikacji urartejskich. Zastanović się trzeba nad jedną rzeczą, a mianowicie, czy zmienia się system i relacja pomiędzy dużymi i średnimi stanowiskami po drugiej połowie VIII wieku p.n.e. Czy powstają nowe, duże lub średnie stanowiska i jakie cele przyświecały ich budowie. Czy budowane były przypadkowo, czy pełniły jakąś funkcję w polityce obronnej Urartu?

Otóż na obszarze, który można nazwać rdzennym obszarem Urartu, tj. w okolicach jeziora Van, powstają dwa nowe ufortyfikowane stanowiska. Pierwsze z nich to nowa stolica Rusahinile, dzisiejsze Toprakkale. Drugie to Çavustepe, starożytne Sardurihinile⁶⁸, leżące przy drodze łączącej Van i Baskale. Obydwa założenia są dziełem królewskim, pierwsze z nich, czyli Rusahinile wzniesione zostało z rozkazu króla Rusy II, drugie z rozkazu Szarduri II. Należy więc dodać te dwa nowe stanowiska do sieci osadniczej okolic Van. Małe stanowiska, jakie powstają w tym czasie, tj. od drugiej połowy VIII w. p.n.e., towarzyszą tylko fortecy w Sardurihinile. Są nimi Iremir I i Iremir II, które pełniły funkcje policyjne na drodze z Van do Baskale.⁶⁹

W tym czasie nad Araksem powstają kolejne duże fortece takie jak: Karmir Blur, starożytne Teišeaine, którego architektura nawiązuje do wcześniejszych tradycji, oraz Bastam, czyli Rusa URU. TUR. Obydwie te twierdze strzegące doliny Araksu wybudowane zostały z polecenia Rusy II (685-639 p.n.e.). O tym, jakie zaufanie do

fortyfikacji Bastam mieli Urartejczycy, świadczy fakt, że w okolicy nie znaleziono żadnych ruin małych posterunków, lecz tylko pozostałości po osadach wiejskich takich jak dwie osady znalezione o pobliżu Qidir Ali⁷⁰ lub też osady na Tepe Kasiyan⁷¹ i Tepe Qara Zia Eddin.⁷² Dopiero w odległości 40 km od Bastam położone jest kolejne duże założenie obronne. Jest nim Kiz Kalesi koło Khoy⁷³, w pobliżu którego ulokowane zostały dwa forty: Uzup Tepe⁷⁴ i wspomniane już powyżej Kiz Kalesi koło Evoghlu oraz leżące na wschód od niego Kale Gavur datowane na VII w. p.n.e.⁷⁵ Ostatnie stanowisko pełniło prawdopodobnie podobną rolę jak Altintepe, czyli strzegło szlaku handlowego biegnącego ze wschodu do centrum Urartu i dalej, aż do wybrzeża.

Poza doliną Araksu powstają takie nowe fortyfikacje jak: Turk Tepe⁷⁶ położone niedaleko granicy irańskoturckiej, Qarab Aghol⁷⁷ leżące ok. 20 km na północny wschód od Turk Tepe. W pobliżu jeziora Urmia wzniesione zostały także trzy znaczące fortyfikacje. Ulokowane zostały one: w Qal'eh Isma'il Agha⁷⁸, położonym 23 km na zachód od miasta Urmia, Tepe Mahmudabad⁷⁹ oddalonym około 20 km na południowy wschód od Qal'eh Isma'il Agha, oraz w Gerdesorah⁸⁰ leżącym na południe od miasta Ushnuviah. W pobliżu jeziora Urmia znajduje się jeszcze Hasanlu⁸¹, które wchodzi w orbitę wpływów Urartu od czasów Sarduri II. Obok, w promieniu 20 km od niego znane są forty z: Agrab Tepe⁸², Qalatgah⁸³, czy Yedir⁸⁴.

Oczywiście celem niniejszej pracy nie było wymienianie wszystkich znanych nam obecnie umocnionych stanowisk urartejskich, jednakowoż należy powiedzieć, że istniał cały szereg małych fortów, które były zakładane wzdłuż szlaków komunikacyjnych w celu zapewnienia ochrony i schronienia na noc osobom podróżującym. Cechą tych małych fortów pozostaje jednak to, że nie są one oddalone od siebie o więcej niż 20 km.

Na koniec należy spróbować wyjaśnić, co z przedstawionego materiału wynika. Po pierwsze to, że w świetle obecnego stanu wiedzy większość ze znanych nam for-

⁶¹ KLEISS, *Urartäische Plätze in Iranisch-Azerbeidjan*, Ist Mitt 18, 1968, p. 3-13.

⁶² BURNEY, AnatSt 7, 1957, *op.cit.*, p. 43, nr 215, 216.

⁶³ KLEISS, HAUPTMANN, *op.cit.*, p. 30.

⁶⁴ KLEISS, Ist Mitt 18, 1968, *op.cit.*, p. 31-32.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 40-41.

⁶⁶ KLEISS, HAUPTMANN, *op.cit.*, p. 33.

⁶⁷ KLEISS, AMI 8 (n.s.), 1975, *op.cit.*, p. 66-67.

⁶⁸ ARZEN, Çavustepe, Ankara 1978.

⁶⁹ BURNEY, AnatSt 7, 1957, *op.cit.*, p. 43, nr 204, 205.

⁷⁰ W. KLEISS, *Bericht über zwei Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran*, AMI 2 (n.s.), 1969, p. 13-14.

⁷¹ KLEISS, HAUPTMANN, *op.cit.*, p. 33.

⁷² *Ibidem*, p. 29.

⁷³ KLEISS, AMI 6, (n.s.) 1973, *op.cit.*, p. 86-89.

⁷⁴ *Idem*, *Urartäische Architektur*, *op.cit.*, p. 31.

⁷⁵ *Idem*, AMI 7 (n.s.), 1974, *op.cit.*, p. 98-100.

⁷⁶ KLEISS, AMI 9, (n.s.) 1976, *op.cit.*, p. 31-32.

⁷⁷ KLEISS, HAUPTMANN, *op.cit.*, p. 33.

⁷⁸ KLEISS, AMI 9, (n.s.) 1976, *op.cit.*, p. 26-30

⁷⁹ *Ibidem*, p. 36-38

⁸⁰ *Ibidem*, p. 24-26

⁸¹ R. H. DYSON, *Architecture of the Iron I Period at Hasanlu in Western Iran and its Implications for Theories of Migration on the Iranian Plateau*, Colloques Internationaux du C.N.R.S. n° 567 – Le Plateau Iranien et L'Asie Centrale des Origines à la Conquete Islamique, Paris 1977, p. 155-169.

⁸² T. B. FORBES, *Urartian Architecture*, [BAR Int. Series 170], Oxford 1983, p. 37-38.

⁸³ KLEISS, AMI 4, (n.s.) 1971, *op.cit.*, p. 63-64.

⁸⁴ *Idem*, AMI 9, (n.s.) 1976, *op.cit.*, p. 32-33.

tyfikacji urartejskich powstała w starszym okresie, czyli że większość fortec pochodzi z pierwszej połowy VIII wieku, lub też są one starsze i ich budowę datuje się na przełom IX i VIII wieku p.n.e. Od drugiej połowy VIII wieku p.n.e. dużą aktywność w tym zakresie wykazywali Szarduri II oraz Rusa II. Za czasów Szarduri II Urartu stoi u szczytu potęgi, król Rusa II z kolei chciał podnieść prestiż państwa po klęsce wynikającej z najazdu Sargona II w roku 714 p.n.e.

Czy jednak Assyria była jedynym zmartwieniem królów Urartu? Chyba nie, co widzimy, jeżeli spojrzymy na mapę z rozmieszczeniem fortyfikacji. Od razu widać, że w okresie II lub też późnym, tj. po wstąpieniu na tron Szarduri II, działalność budowlana koncentruje się na północy i wschodzie kraju. Z tego kierunku zaczęły zagrażać państwowości urartejskiej plemiona Kimeriów i Scytów coraz liczniej nadciągające z północy i wschodu. Ponieważ dolina Araksu była najbogatsza i najgęściej zaludniona, należało zabezpieczyć szczególnie ten właśnie obszar. Wydaje się także, że fortyfikacje były budowane nie tylko w celu zabezpieczenia aktywności rolniczej, lecz także ośrodków wydobywczych i miejsc, gdzie przerabiano rudy metali. W tym miejscu przypomnijmy sobie obszary, gdzie znajdują się główne złoża rud metali. Ewidentnie, jak się wydaje, w celu zabezpieczenia złóż rud miedzi i żelaza powstała cała sieć fortów w okolicy Kebanu. Na obszarze tym najważniejszym ośrodkiem było, jak się przypuszcza, Bagin, które jest największym stanowiskiem w okolicy. Od zachodu, w rejonie dzisiejszego Kebanu, tam gdzie znajdują się złoża rud miedzi i żelaza, zauważyć można jakby większe nasycenie obiektami o charakterze obronnym. Taką sytuację można sobie wytłumaczyć tym, że prowadzą tędy drogi wiodące z Mezopotamii poprzez przełęcz Mardin nad górny bieg Eufratu. Droga ta może skręcać na północ od Malatya, właśnie w okolicach Kebanu, na wschód i dotrzeć nią można nad północne brzegi jeziora Van.

Ciekawymi przypadkami w systemie obronnym Urartu są Altintepe i Sequindel, leżące na dwóch przeciwległych krańcach państwa. Pełniły one rolę posterunków granicznych, których głównym zadaniem mogło być zapewnienie bezpieczeństwa na szlaku handlowym biegnącym ze wschodu, aż poza zachodnie granice Urartu.

W strefie nadgranicznej pomiędzy Asyrią i Urartu rysuje się sytuacja nieco odmienna od tej jaką, spotkać można w dolinie Araksu. Tutaj bowiem istnieje kraj Mannai, które spełnia rolę państwa buforowego. Nawet po włączeniu owych terenów do Urartu obszar ten w dalszym ciągu pełnił rolę terenu pogranicznego, narażonego na bezpośredni atak ze strony Asyrii. Na tym terenie głównym miastem z pewnością było Hasanlu, w pobliżu

którego znajduje się twierdza refugialna Gerdesorah.⁸⁵ Te dwa umocnione punkty musiały odegrać ważną rolę około roku 714 p.n.e., kiedy to Urartu zostało zaatakowane przez Sargona. Podczas kampanii prowadzonej przez Sargona zostało zdobyte nie dokończone jeszcze prawdopodobnie Gerdesorah. Hasanlu jednak, jak się wydaje, uniknęło bezpośredniego ataku wojska asyryjskich. Dopiero po kampanii 714 roku w celu dodatkowego zabezpieczenia granicy południowej powstają dwie nowe twierdze: Qalatgah i Qal'eh Isma'il Agha. Od południa jednak w dalszym ciągu istniał system obronny oparty na sieci małych fortów, które wiązały mniejsze lub większe siły wroga. Ich celem mogło być spowalnianie marszu armii nieprzyjaciela, nie mogły jednak w sposób zdecydowany przeciwstawić się nadciągającym wojskom.

W dolinie Araksu sytuacja ma się zupełnie inaczej niż na południowym pograniczu Urartu. Widać wyraźnie, że znajdują się tutaj przede wszystkim duże i średnie ufortyfikowane stanowiska. Odległość między poszczególnymi fortecami tylko w niewielu punktach przekracza 20 km. Tam, gdzie dystans przekracza owe 20 km, powstaje mały fort, który pełni kontrolę nad fragmentem doliny znajdującym się za daleko od każdego z większych obiektów. Takie rozwiązanie spotykamy choćby w przypadku fortu Kale Siah, który jest położony nad Araksem, w połowie drogi dzielącej Werahram od Kale Oghlu. Powiedzieć trzeba wyraźnie w tym miejscu, że liczba małych fortów w dolinie Araksu jest znacznie mniejsza niż w pozostałych częściach kraju. Taka sytuacja może wynikać z faktu, że linia obrony, jaka rysuje się wzdłuż doliny Araksu, to głównie duże twierdze, w których stacjonowały zapewne liczne garnizony wojskowe, gotowe w każdej chwili do interwencji w przypadku najazdu plemion koczowniczych. Poza tym odległość pomiędzy dużymi ośrodkami jest na tyle mała, że można było poruszać się bezpiecznie korzystając z ochrony tylko dużych miejscowości. O tym jednak, że liczone się z możliwością silnego ataku, świadczy fakt, że powstała w tym regionie twierdza refugialna w Kale Sarandj. Położona jest ona w połowie drogi pomiędzy Artašat a Werahram i zapewniała schronienie ludności, która zamieszkiwała te okolice, a której było za daleko, aby schronić się na wypadek ataku w Artašat lub Werahram. Tak więc w wypadku obrony doliny Araksu widać jasno, że jeżeli gdziekolwiek istniał kompleksowy sposób zabezpieczenia granicy, to właśnie wzdłuż tej doliny. Potwierdzać tę tezę wydaje się fakt, że istnieje tutaj jakby druga linia obrony, której celem mogło być zatrzymanie najeźdźców, gdyby przełamali opór „pierwszej linii”. „Druga linia obrony” mogłaby przebiegać w okolicach dzisiejszego miasta Maku, gdzie znajdują się twierdze i forty: Sangar, Danalu, Kale Rent, a także

⁸⁵ *Ibidem*, p. 24-26.

Qal'eh Haidari i Turk Tepe. Tędy bowiem przebiegała jedna z głównych dróg prowadzących znad Araksu do centrum kraju, czyli w okolice jeziora Van.

Drugim odcinkiem gdzie, wydaje się, istniało coś w rodzaju „drugiej linii obrony” jest obszar na północ od dzisiejszego miasta Khoy. Tu właśnie znajdują się twierdze w Kale Oghlu, Bastam, czy też dwie fortece, które znamy pod taką samą nazwą, czyli Kale Kalesi, z tym, że jedno leży koło Khoy, a drugie obok Evoghlu. W tym niezwykle newralgicznym punkcie zbiegają się bowiem dwie bardzo ważne drogi. Pierwsza z nich to szlak handlowy prowadzący ze wschodu na zachód. Druga zaś wiodła na południe ku zachodnim brzegom jeziora Urmia, które także były stosunkowo gęsto zaludnione, podobnie jak dolina Araksu.

Oddalając się od granic Urartu i przenosząc się w głąb państwa wyraźnie zauważyć można, że liczba małych umocnionych posterunków rośnie. Tak jak już wspomniano powyżej, ich celem było raczej pełnienie funkcji policyjnych, a w wypadku napaści miały wiązać siły wroga spowalniając jego dalszy marsz w głąb kraju. Tak więc ich zadanie, można tak powiedzieć, było taktyczne, a nie strategiczne. Zajmowanie małych fortów nie tylko spowalniać musiało marsz głównych sił, lecz także powodowało ich rozproszenie, dzięki czemu zapewne łatwiej można było blokować lub atakować mniejsze oddziały.

Obserwując pod takim kątem fortyfikacje urartejskie można więc dojść do wniosku, że nie istniał prawdopodobnie nigdy jasny i czytelny plan obrony aktywnej, gdyż armia włączała się do walki w sytuacjach ekstremalnych, kiedy wróg przekraczał granice i posuwał się daleko w głąb terytorium państwa. Taka sytuacja miała miejsce choćby w roku 715 p.n.e., kiedy nastąpił gdzieś w dolinie Araksu atak Kimeriów, który zakończył się całkowitą klęską wojsk urartejskich. W wyniku bezpośredniego starcia Kimeriów z armią Urartu król Rusa I został zmuszony do ucieczki, a jego *turtannu*, Kakkadana, dostał się do niewoli.⁸⁶ Drugi przy-

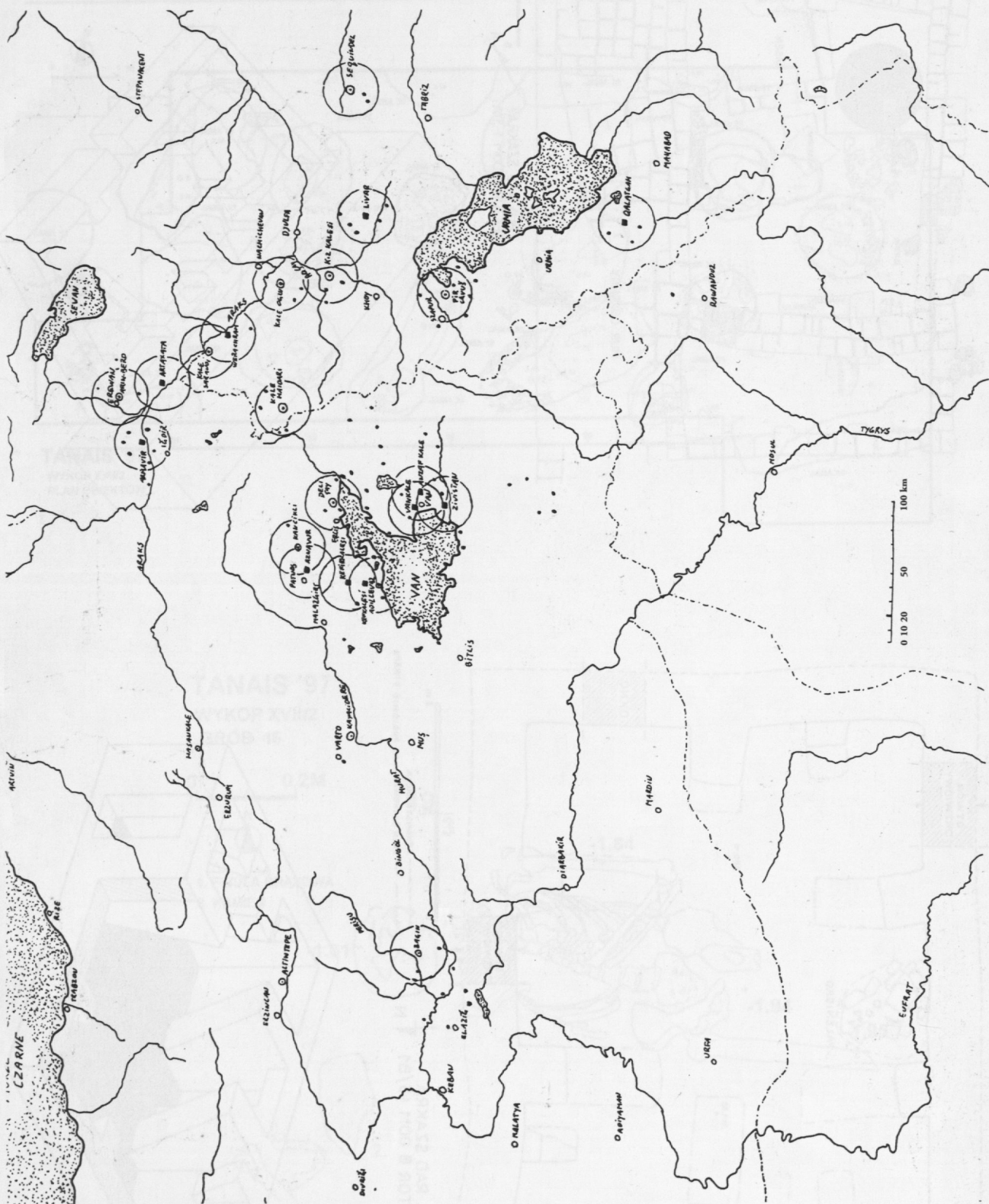
padek, kiedy armia została zmuszona do przeciwstawienia się wrogiej sile, nadciągającej tym razem z południa, miał miejsce w roku następnym, kiedy to Sargon II zachęcony klęską, jakiej doznali Urartejczycy rok wcześniej, wyprawia się przeciw nim. Także tym razem konfrontacja tych dwóch potęg skończyła się tragicznie dla wojsk Urartu, które poniosły sromotną klęskę pod górą Uajas.

W obydwu przypadkach pozwolono wejść armiom atakującym dość daleko w głąb kraju, zanim podjęto próby powstrzymania najazdu. Potwierdza to tezę, że małe forty miały za zadanie spowolnić marsz, aby zyskać na czasie, co umożliwi przygotowanie armii do podjęcia próby odparcia ataku w otwartym polu. Wykorzystywany także był czynnik geograficzny, gdyż agresorzy mogli zająć przykładowo tylko jedną lub dwie doliny śródgórskie, lecz trudno było zapanować nad wszystkimi terenami bez dobrej znajomości wszystkich przejść i dróg. Zajęcie doliny nie pociągało za sobą także przejścia pełnej kontroli nad ludnością podbitego terytorium, gdyż jak wiemy z tekstu Sargona, ludność bardzo chętnie uciekała wraz ze stadami i dobytkiem w góry szukając tam schronienia przed napastnikiem.⁸⁷ W górach czekano odsieczy lub też nadejścia zimy, która zmusić musiała napastników do opuszczenia zajętych uprzednio terytoriów. O tym, że w przypadku napaści liczone na przeczekanie zagrożenia kryjąc się za murami twierdz, świadczy budowanie twierdz refugialnych, których jedynym zadaniem było dawanie schronienia właśnie w takich sytuacjach. Fakt, że takie założenie powstało w centralnej części kraju, świadczy o tym, że liczone się z dotarciem najeźdźców aż do środka kraju.

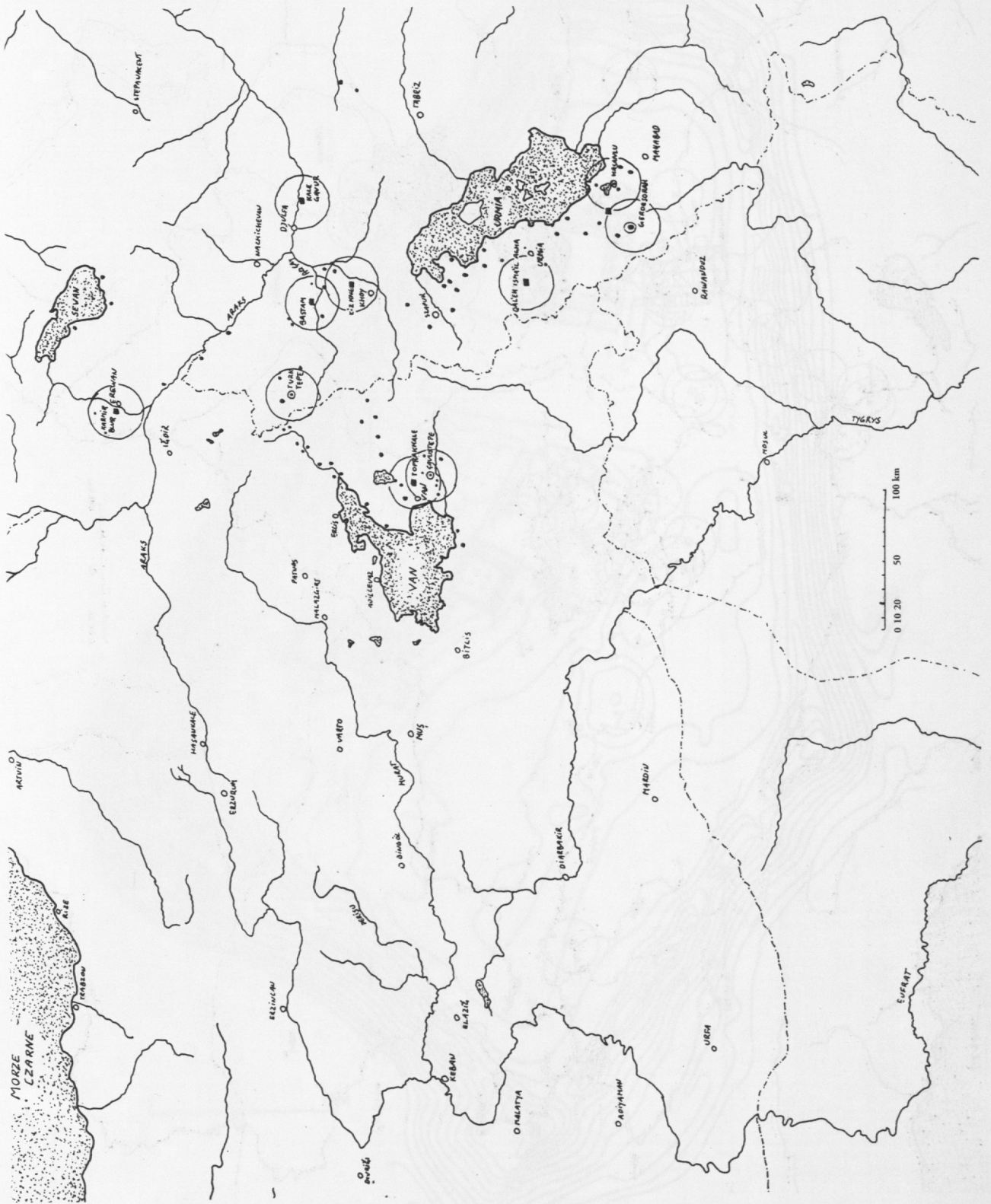
Czyli, o ile przeciwnik był zbyt silny, aby go powstrzymać, pozwalano mu zająć kraj skalisty i niebezpieczny dla kogoś, kto go nie zna, i wówczas czekano za murami warowni, aż nadciągnie zima, która zmusi wrogów od opuszczenia tego niegościnnego, górskiego kraju.

⁸⁶ A. I. IWANCZIK, *Kimmerijcy i Urartu nakanunnie wosmogo pohoda Sargona II*, VDI 3 (194), 1990, p. 3-19.

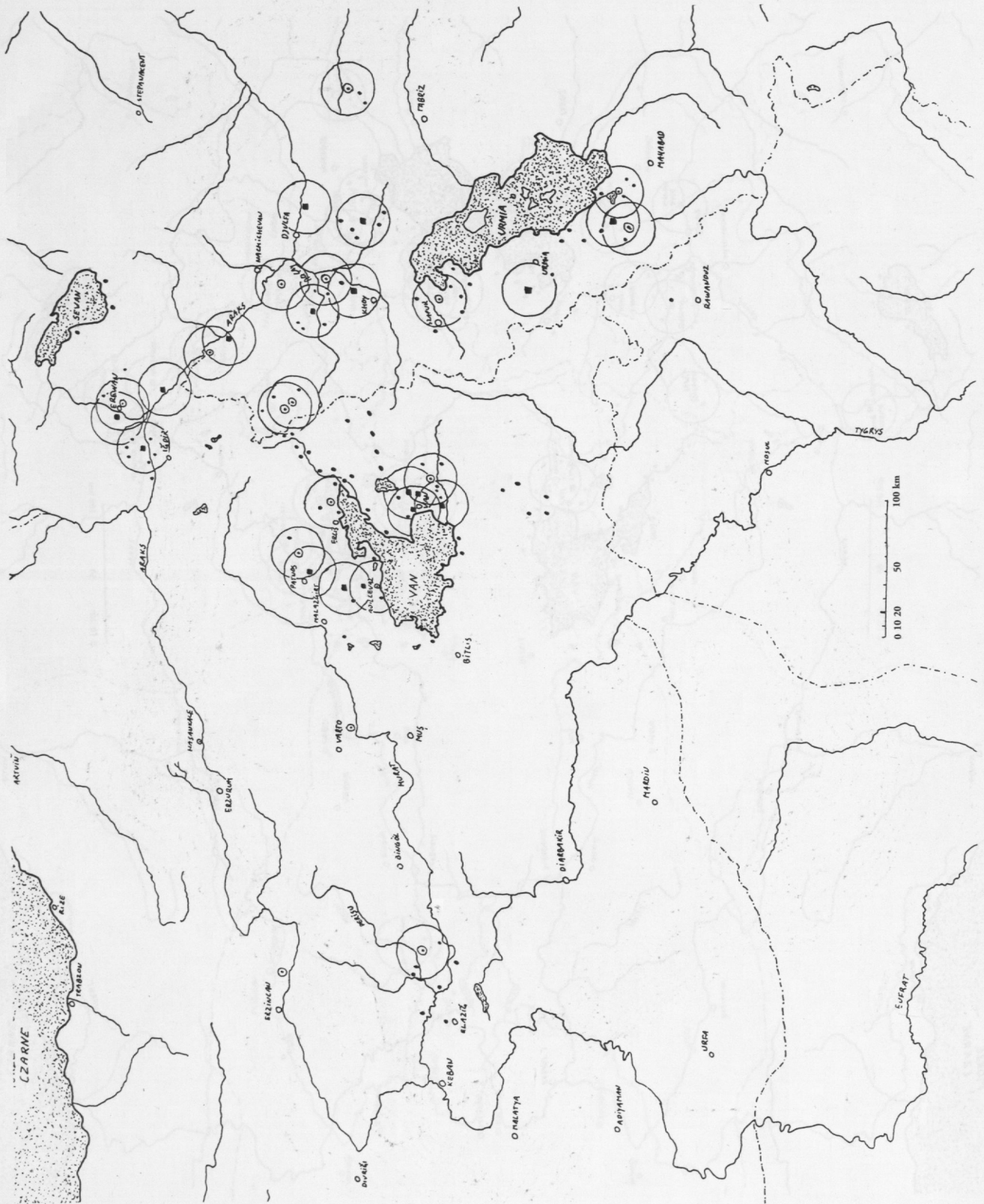
⁸⁷ Luckenbill, *vol. II*, 1927, p. 73-99.

Siec głównych fortyfikacji Urartu od powstania królestwa do połowy VIII w. p.n.e.

Lokalizacja fortyfikacji powstałych po 2 poł. VIII w. p.n.e.

Sieć głównych fortyfikacji w chwili upadku królestwa Urartu około 590 r. p.n.e.